

Золотарчук Н.І.

аспірантка Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника м. Івано-Франківська

ЗОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСІЙНОГО ХРЕСТА НА ЦЕРКОВНИХ ПЕЧАТКАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ

Анотація. Розглянуто особливості запровадження мотиву процесійного хреста в різьбу церковних печаток. Аналізуються художні особливості гербових печатей духовенства, деканатів єпархій в Західній Україні XX – XXI століття, їх місце в духовній спадщині. Простежено еволюцію зображення на печатках. Подано приклади маловивчених матричних печатей-пломб – княжих знаків Давньої Русі, де важливим компонентом є хрест.

Ключові слова: процесійний хрест, матричні печаті-пломби, гербові печатки.

Аннотация. Золотарчук Н.И. Изображение процессийного креста на церковних печатях западноукраинских епархий. Рассмотрено особенности установления элемента процессионного креста врезьбу церковных печатей. Анализируются художественные особенности гербовых печатей духовенства, деканатов епархий Западной Украины XX – XXI вв., их место в духовном наследии. Прослежено эволюцию изображений на печатях. Преподнесено примеры малоизученных матричных печатей-пломб – княжеских знаков Древней Руси, где веским компонентом есть крест.

Ключевые слова: процессионный крест, матричные печатей-пломбы, гербовые печатки

Zolotarchuk Nataliya. Representation of the Processional Cross in the Church Seals of the Western Ukrainian Eparchies. The author considers the process of introduction of the processional crosses in the church seals. The article analyses the art peculiarities of the emblem seals of the clergy and deanery of the Western Ukrainian eparchies in the 20th-21st centuries and their role in religious heritage. The evolution of the representation of seals is observed. The author presents the examples of less-studied matrix seals – the prince symbols of the Kyiv Rus, where the cross plays an integral element.

Key words: processional cross, matrix seals, emblem seals.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На початку ХХ ст. в Україні створювалися сприятливі умови для повноцінних дослідницьких студій, що торкнулися різних аспектів релігійного життя. Церковна сфрагістика вивчалась фрагментарно, не зважаючи зацікавлення науковців ієрархічними гербами та печатками. При застосуванні досвіду західноєвропейської історіографії, де християнська геральдика та сфрагістика опрацьовані ґрунтовно, одним із завдань мистецтвознавства на сучасному етапі є дослідження значеннєвих та художніх характеристик печаток різних конфесій України, які є атрибутами духовенства та містять зображення символів влади та сакральних мотивів [12].

Окремі спроби опрацювання парафіяльних печаток здійснювалися в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. у студіях з історії Старосамбірщини З. Штетельською-Гринберговою та з історії Буковини Н. Гремадою. Потребу в дослідженнях релігійних печаток 1959р. також визначав І. Крип'якевич [6; 11]. Важливість цих пам'яток для історичних вивчень визначив О. Маркевич (1964р.), акцентувавши увагу на сфрагісах церков, костьолів, монастирів та духівництва [10]. У фундаментальній праці В. Гавриленка “Українська сфрагістика: питання предмету та історіографії” (1977р.) скупі подані дані про конфесійні “sigillum’и” – печаті [2]. Більш предметно означено галузь печаткознавства та звернено увагу на сфери використання її здобутків, зокрема у першій третині ХХ ст., російським істориком М. Лихачовим [8; 9; 11]. У своїй праці М. Лихачов розглянув великий масив печаток архієпископів, єпископів, патріархів, монахів, деканів Візантійської імперії, а також печаток митрополитів київських та єпископів Галича, Смоленська, Полоцька [8; 9].

Спеціальні публікації, присвячені дослідженням церковних печаток з'явилися в Л. Довгана [4] та І. Скоричася [20], зокрема стосовно греко-католицької сфрагістики Східної Галичини кінця ХVІІІ – ХХст., де до наукового обігу залучено печатки багатьох парафій. Дуже раціонально виявилась класифікація релігійних печатей за приналежністю до церковно-адміністративних одиниць [12]. В. Перкун подає грамоти церковних ієрархів ХVІІ – ХVІІІ ст. як сфрагістичне джерело, а також висвітлює церковну сфрагістику Правобережної України 1793-1917рр., що дозволяє співставляти її із зображеннями печатей Лівобережжя [11].

На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця В. Яніна «Актовые печати Древней Руси XI-XV вв.» (1970 р.), де історик зупиняється на іменних печатках церковних ієрархів та монастирів [17; 18].

Аналіз бібліографічних позицій показує, що тема пропонованої статті до кінця не вивчена – це свідчить про потребу поточнення і розширення джерельної основи та подальших поглиблених досліджень.

Метою статті є висвітлення на прикладі гербових печатей духовенства деканатів єпархій в Західній Україні сакралізованих знаків – важливих атрибутів церковного простору як художньо-трансформованих сфрагістичних хрестологічних графем.

Постановка проблеми полягає в докладно-му проникненні в зміст образу хреста, розумінні та

Надійшла до редакції 10.10.2012

визначенні його мистецької цінності, в необхідності всебічного розкриття художніх особливостей хреста в досліджуваних формах сфрагістичних зображень.

Парафіяльна сфрагістика єпархій пройшла певні етапи свого розвитку, що мають певну приналежність до традицій: перший – з кінця XVIII ст. до другої третини XIX ст.; другий – з останньої третини XIX ст. і до початку Першої світової війни. У праці дослідниці І. Скочиляс ґрунтовно розкрито характеристику першого періоду, позначеного стійкістю певних стандартів виготовлення печаток, зокрема написів, тривалістю їхнього вживання (інколи понад сто років), застосуванням для відбитків різних матеріалів, карбуванням легенди переважно українською мовою, пов'язаністю сюжетного зображення із титулом церкви. Нові печатки відрізнялися відсутністю єдиних підходів до їхнього виконання та короткотривалістю побутування – два-три десятиліття. Відбулася також реформа структури та змісту легенди, з'явилися написові печатки і християнські символи у сюжетному зображенні [12].

Церковні печатки – носії найрізноманітніших християнських сюжетів, що в більшості випадків прив'язувалися до посвяти місцевих храмів. За сюжетним зображенням парафіяльні печатки єпархій поділяються на: 1) написові; 2) з аіографічними мотивами; 3) з архітектурними елементами; 4) із символами хреста; 5) з іншими християнськими символами [12].

У християнській традиції виникли різні форми хреста в процесі його розповсюдження: 1) у вигляді букви Т, 2) хрест Андріївський з діагональними раменами (виглядом Х), 3) грецький (чотирикінцевий з усіма рівними, іноді розширеними кінцями), 4) латинський (чотирикінцевий з видовженням вертикальним раменом) [16, с. 3 – 27]. У цій справі були серйозні попередники. Хрест в українському мистецтві можна розділити на типи: чотирикінцевий (грецький), чотирикінцевий (римський), шестикінцевий, семикінцевий із подовженою середньою поперечкою, семикінцевий із рівними раменами, восьмикінцевий із похилою нижньою поперечкою, антропоморфний, свастика, трійчастий [13, с. 247]. Від найдавніших часів хрест не мав єдиної форми [5, с. 247]. Перевагу в пошануванні надають грецькому, латинському, шестикінцевому, восьмикінцевому хрестам. В католицизмі поширені хрести чотирикінцеві, в православ'ї – чотири-, шести-, восьмиконечні [14, с. 366; 7, с. 612].

Сакральні символи можна бачити на печаткових матрицях новгородського владичного намісника XIV ст., де самі печатки відтворені за Сфрагістичним альбомом Н. П. Лихачова № 492-1(2), № 492-2(3) – тут зображення хрещатого хреста доповнене перехресною підніжкою, прийнятою у Православ'ї [21]. Зображені тут хрести розрізняють за певними елементами, а саме, на одному з них завершення перехрестя мають вигляд стріли, на іншому хресті перехрестям надано округлої форми.

Цікавим є реверсне зображення печатки “Анонім” – розквітлий патріарший хрест XII ст. Константинопольського патріарха Євстратія Гаріди (Інв. книга № 1- 1938р, № 966). Розміщений на молівдовулі тип хреста з яскраво вираженим мотивом “дерева життя”, що досить часто зустрічалося в нумізматиці та сфрагістиці, є на давньоруських печатках починаючи з XII ст. [1].

У працях Р. В. Саввова “Давньоруські висли печаті” міститься опис приватної колекції давньоруських вислих печаток домонгольського періоду. Згідно з інформацією колекціонера, пломбові печаті були віднайдені в 1990 – 2003рр. на території Західної та Центральної України – в давнину це були Галицьке, Володимиро-Волинське та Київське князівства. Незважаючи на скромність колекційної атрибуції Саввова Р. В., збірка представляє національний інтерес, а значна частина експонатів опинилася поза фундаментальною працею В. Л. Яніна та П. Г. Гайдукова “Актові печаті Древньої Русі X – XVст.” [22].

На відміну від більшості печаток давньоруського періоду, ці печаті-пломби з княжою тямгою мають інакше зображення хреста, тобто, без нижньої косої перетинки. На заготовці пломбової печатки розміром 9x12 мм. є внизу знак у вигляді омеги, а на зворотньому боці початкової заготовки 9x14мм, товщина якої 2 мм., зображений рівнокінцевий хрест.

Знайдені раніше печаті Галицьких князів 14x16 мм. із Львівщини (Мал. 6) на відміну від вже проаналізованих, мають на лицевому боці зображення княжої тямги – княжого знаку – двозубця прямокутних контурів з перекладиною в правому зубці і вигляді хреста.

Досить цікавим є композиційне вирішення печатей галицьких князів першої половини XII ст. (19x21 мм) віднайдених у Хмельницькій обл. Дунаєвського р-ну у 2001р. на лицевому їх боці зображено св. Іоана Предтечу з великим хрестом в лівій руці.

Трапляється, що постать Іоана Хрестителя, подана на повний зріст, його права рука в благословляючому жесті, а в лівій – жезл з хрестом. На зворотньому боці – зображення св. Василя Кесарійського. Такий мотив бачимо, зокрема, на княжій двосторонній печатці першої половини XII ст., про що свідчить ознака її патронального типу – святі з обох боків. Ця іконографічна схема отримала розповсюдження на початку XII ст.

Також існували анонімні печатки, датовані початком XII ст. (20-21мм., місце знаходження – Тернопільська обл., Борщівський р-н, 2000 р.) На них зображено погруддя Апостола Петра в точеному круглому обідку, права рука його в благословляючому жесті, в лівій руці – чотирикінцевий хрест з круглими завершеннями. Таке трактування центрального персонажа має велику схожість із зображенням Іоана Предтечі, вміщеним на згаданій печатці галицьких князів першої половини XII ст.

Новий етап у розвитку парафіяльної сфрагістики був зумовлений суспільними потребами, зокрема, відродженням християнських конфесій. Сфрагістичні дослідження в Україні тематично охопили православні, греко-католицькі та римо-католицькі печатки.

Як зазначає дослідниця І. Скочиляс: “Масове запровадження парафіяльних штемпелів у Греко-католицькій церкві розпочалося наприкінці XVIII ст. (1797 р.) і було зумовлене йосифинською політикою австрійської адміністрації Галичини в релігійній сфері. Засади функціонування та сфери вжитку печаток у діловодстві парафіяльних урядів визначав віденський уряд, тоді як контроль за використанням церковних матриць покладався на єпархіальні органи управління. Безпосередньою причиною появи в Галичині парафіяльних печаток була по-

треба легітимізації метричних посвідчень”[12]. Застосування парафіяльних печатей визначалося насамперед зовнішніми комунікативними потребами парафії. У досліджуваній період церковні матриці виконували юридичну, охоронну функції та підтверджували автентичність документів.

Найбільш репрезентативними є відбитки парафіяльних печаток – оригінальні штемпелі, муляжі, відтиски печаток на папері та документи про печаті, що зберігаються у фондових сховищах державних установ і релігійних організацій Галичини, особливо в ЦДІАУ, м. Львів [12].

У гербах українських ієрархів православної та католицької церков, що зображалися на грамотах, важливим компонентом є христологічні мотиви.

Цікавий варіант герба міститься на тисненій печатці владика Атанасія Шептицького (1745р). Над щитом у центрі розташована п’ятигалькова корона. Поверх неї міститься архієпископський шестикінцевий хрест, за щитом – схрещені жезл та меч. Обабіч щита – щитотримачі, а увінчує композицію паломницький капелюх “галеро” з дванадцятьма китицями, з нього ж видніється відкрита мантия [15, с. 18].

Гербова печатка владика Михайла Левицького (1820р.) має овальне зображення щита з рогами оленя та зубра. Щит розташований на розкритій, вузлуватій зав’язаній мантиї, вінцем якої є єпископська митра. Обабіч неї навхрест зображені жезл і процесійний шести кінцевий хрест із трилисним завершенням рамен. Зверху, над митрою, вміщено капелюх із шістьма китицями з обох боків [15, с. 39].

Розглядаючи композиційне розташування процесійного хреста на єпископській печатці владика Антонія Алерговича – митрополита Галицького архієпископа Львівського зауважимо, що шестикінцевий, хрещатий хрест більше видовжений, порівняно з попередньо аналізованими, які впритул наближені до вигину мантиї [15, с. 35].

На іншому гербовому печатковому зображенні демонструється щит із образом Пелікана – алегорією Христа з його батьківською любов’ю та жертовністю. Над щитом подано не митру, а п’ятигалькову корону, поверх якої міститься хрещатий шестикінцевий архієпископський хрест, повернутий не як у попередніх, навхрест, а розташований вертикально. В центрі та з боків – маленька митра й жезл, зате нема мантиї, капелюх галеро з двадцятьма китицями [15, с. 43].

Традиційно вирішена печатка Потелицького та Сокальського деканату (1885р). Вгорі – єпископська митра, під нею розгорнута мантия, в центрі якої щит. Обабіч мантиї видніються єпископський жезл і, ймовірно, процесійний хрест. Подібне зображення містять печатки греко-католицької єпархії Белзького та Жовківського деканатів (1885 – 1911 рр.), хоча процесійна атрибутика на них має значно менші розміри [20, с. 257].

Вельми оригінальним є сюжетне зображення на печаті Угнівського деканату (1885 – 1899 рр.). Тут, на відміну від проаналізованих, перелічених, хрест разом із жезлом перехрещені між собою і розташовані на чистому фоні. Цю атрибутику не закривають ні митра, ні мантия, що дозволяє чітко простежити їхні розміри [20, с. 258].

За науковими матеріалами дослідника гербів львівських владик У. Хаварівського, варта уваги печатка з гербом на документі (від 21 жовтня 1889р.), що використовувалась 10 травня 1894р. та 20 червня 1895р. Також продемонстровано печатку (від 9 січня 1894р.) на двомовній грамоті. Гербова печатка належить владіці Сильвестру Сембратовичу, архієпископу Львівському митрополиту Галицькому, кардиналу [15, с. 52]. Науковець виокремлює також гербову печатку митрополита Галицького архієпископа Львівського, владика Юліана Сас-Куиловського (показано на відбитку). Сюжетне зображення, як і на попередніх зразках, має вгорі мотив паломницького капелюха, нижче – митра, з якої звисає підв’язана мантия, де міститься щит із зображенням корони й півмісяця зі стрілою. Важливо виокремити зображення обабіч митри – жезл та архієпископський шестикінцевий, хрещатий хрест [15, с. 55].

На грамотах владика Андрея Шептицького, єпарха Станіславського, митрополита Галицького, архієпископа Львівського, використовувалось два різновиди гербів на двомовних печатках. Їх відмінність полягає в зображенні форми щита, митри та жезла, тоді як архієпископський хрест, який у церковному обряді використовується як процесійний, трактується незмінно [15, с. 58].

У XX – XXI століттях геральдичні зображення на печатках містять традиційні мотиви: це композиції, увінчані капелюхом з китицями та розгорнутими мантиями. Варіант герба печатки (1991р.) Мирослава Івана Любачівського – Верховного архієпископа митрополита Львівського, кардинала, містить зображення декоративно оздобленого шестикінцевого хрещатого хреста [15, с. 86].

На грамоті, наданій отцю Володимирі Кисілевському про призначення його радником єпископської консисторії в Станіславові (1905р), зображено герб владика Григорія Хомишина. На ньому, як і в попередні століття збережено мотив “галеро” та присутні символи єпископської влади: митра, єпископський жезл та правосторонній чотирикінцевий процесійний хрест. Герб владика Григорія Хомишина також видніється на одноіменній печатці, що можна спостерігати також на його грамоті.

До прикладу, нагорода з Ватикану за заслуги перед Католицькою церквою вручена отцю Степану Кисілевському: “Грамота надана Митрополитом Андреем Шептицьким пресвітеру Степану владою уділяти Святі Тайни у всіх світських і монастирських церквах і будинках єпархії.” Цю грамоту видано в Архикатедральному Соборі Св. Великомученика Георгія у м. Львові (11 грудня 1934р). На грамоті вміщено герб Митрополита Андрея Шептицького із аналізованими попередньо іконографічними ознаками.

На грамоті (Ч № 4891 від 14 грудня 1886р.), врученій отцю Володимирі Кисілевському єпископом Юліаном Пешелем, яка наділяє його владою уділяти Святі Тайни у церквах і монастирях Станіславської єпархії, зараз м. Івано-Франківська, як в попередніх грамотах, є печатка, де зображені паломницький атрибут “галеро” з десятьма китицями, мантия, митра, жезл єпископа і, звичайно, процесійний хрест.

Зображення правостороннього процесійного хреста такого, як у Митрополита А. Шептицько-

го, простежується на печатці Патріаршого Собору Воскресіння Христового УГКЦ в Києві, з деякими відмінностями окремих елементів.

У гербових печатках владики Володимира Сернюка, правлячого архієрея галицької митрополії та єпарха Самбірсько-Дрогобицького, владики Юліана Юрія Вороновського помітна стилізація форм у виконанні сфрагістичних зображень, де неодмінним атрибутом є процесійний хрест. Заслужують на увагу печаті 1991р. владики Мирослава Івана Любачівського, а також владики Михаїла Сабриги 1995р. У гербовій печатці владики Василя Медвіта похилі єпископські жезл і хрест розміщено за межами мантиї, з обох боків митри. Символи влади можна зустріти на печатках (1995р.) владики Юліана Гбура та зокрема, на печаті (2004р.) владики Любомира Гузара.

Герби печаток поєднують в собі образи та символи притаманні християнській іконографії. Всі знаки єпископської влади, наче промені, розходяться в різні боки, що символізує торжество єпископської влади та її зростання на всій території єпархії та поза нею. Виступ цих знаків поза контурами щита є символом служіння єпископа, котрий не обмежується лише єпархією, а уособлює свою місцеву Церкву за її межами, її єднання з іншими єпархіальними єпископами у створенні помісної Церкви.

Серед шанованих святих осіб як в УГКЦ, так і в УПЦ КП є постать Миколая Мирлікійського Чудотворця, тож на певну унікальність претендує не тільки герб міста Луцька з зображенням св. Миколая, але і його печатка (Волинська єпархія). Символічний зміст круглої печаті певною мірою розкриває цікаву версію – в зображенні подано щит із заокругленою нижньою частиною, а в ньому постать Св. Миколая у повному єпископському вбранні, що має основні єпископські відзнаки – німб, єпитрахиль, Євангеліє та хрест, що чітко простежуються на зображенні. Прикметно, що в правій руці Св. Миколая Чудотворця – захисний шестикінцевий патріарший хрест, символ перемоги християн. Міська символіка Луцька затверджена 23 серпня 2007р. та є власністю міської ради. Такі печатки з гербовими композиціями призначені для скріплення грамот, вітальних листів, подяк.

Отже, перегляд сфрагістичних зображень дозволяє занотувати цікаві спостереження, а саме, як мотив процесійного хреста впроваджується в форми печатко-гербового відтиску. У публікації висвітлено зображення процесійних хрестів хрестологічних мотивів в герботворчих композиціях печатей правлячих архієреїв Патріарших Соборів Галичини. Проаналізовано появу сакральних символів не тільки на печатках сьогодення, а й на матричних знакових печатках-пломбах князів Давньої Русі, де важливим компонентом є хрест, що виступав ознакою влади на території княжого правління. Хрестологічні знаки на єпископських знакових печатках зберегли самотність та мистецьку довершеність, незважаючи на змінність і варіантність своїх форм.

Література?

1. Булгакова В. Древнерусская печать второй половины XII в. – первой половины XIII в. с территории киевского детинца / В. Булгакова // *Vita antiqua*, 2. — Киев, 1999. — С. 213 – 214.

2. Гавриленко В. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії / В. О. Гавриленко. — К.: Наук. думка, 1977. — 167 с.
3. Гавриленко В. Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик / В. Гавриленко. — Київ, 1991.
4. Довган Л. Застосування печаток у церковному адмініструванні Галичини в XIX столітті / Л. Довган // *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. – Івано-Франківськ: Плай. — 1998. — №. 1. — С.174–180.
5. о. Катрій Ю. Наша християнська традиція/ Ю. Я. Катрій – 2-ге вид., оновл. – Львів: Місіонер, 1999 – 396 с.
6. Крип'якевич І. Стан і завдання української сфрагістики / І. Крип'якевич // *Український історичний журнал*. — 1959. — № 1. — С. 115 – 119.
7. Кузенко П. Еволюція знаку хреста в процесі культуротворення / П. Кузенко // *Художня культура. Актуальні проблеми: науковий збірник / Академія мистецтв України; Ін-т проблем сучасного мистецтва*. – Київ: Фенікс, – 2007. – №4. – С. 609-617.
8. Лихачов Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. Труды музея палеографии/ Н.П. Лихачов. — Л.: Изд-во АН СССР. — Т. 1, №1. — 1928. — 175 с.
9. Лихачов Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики/ Н.П. Лихачов // *Труды музея палеографии* — Л.: Изд-во АН СССР — Т. 2, № 2. — 1930. — 279 с.
10. Маркевич О. В. Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток / О. В. Маркевич // *Архіви України*.— 1964.— № 5.— С. 28.
11. Перкун В. П. Церковна сфрагістика Правобережної України (1793 – 1917рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В.П. Перкун. — К., 2002. — 21 с
12. Скочиляс І. Парафіяльна сфрагістика перемиської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І.Б. Скочиляс. — К., 2004. — 16 с.
13. Станкевич М. Українське художнє дерево XVI – XX ст./ М. Станкевич. – Львів, 2002. – 480 с.
14. Філоненко М. Хрест / М. Філоненко // *Релігієзнавчий словник / За ред. Колодного А., Ломовика Б.* – К., 1996. – 366 с.
15. Хаварівський У. Герби Львівських владик в унії з Римом (1667 – 2007) / У. Хаварівський. – Тернопіль: ТОВ Новий колір, 2008. – 112с.
16. Хрест в українському мистецтві: каталог виставки / за ред. М. Станкевича. – Львів, 1996.
17. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. / В. Л. Янин. — М.: Наука, 1970. — (Печати X – начала XIII в.). Т.1– 2. 1970. — 326 с.
18. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. / В. Л. Янин, П.Г. Гайдуков. — М.: Интрада, 1998. — (Печати, зарегистрированные в 1970-1996 гг.). Т. 3 — 1998. — 504 с.
19. Древнерусские печати XI-XIII вв. из Торческа: Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция (Санкт-Петербург, 14-18 апреля 2003 г.): Тез. докл. и сообщений. [Электронный ресурс] / Булгакова В. — СПб., 2003. — С. 155 – 156. — Режим доступа: <http://russianchange.narod.ru/sfr/sfr1.html>
20. Скочиляс І. Деканатські печатки Жовківського округу кінця XVIII – початку XX ст. [Электронный ресурс] / І. Скочиляс. — Режим доступа: www.nbuv.gov.ua/portal/
21. Саввов Р. Древнерусские вислые печати. [Электронный ресурс] / Р. Саввов. — Режим доступа: http://russianchange.narod.ru/collect/s_avvov.html
22. Янин В.Л. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 1997-2001 гг. [Электронный ресурс] / В.Л. Янин, П.Г. Гайдуков. — Режим доступа: <http://russianchange.narod.ru/>